

alan ifadelerine göre İslam'ı akide, şeriat, adalet, eşitlik, şûrâ, demokrasi, cumhuriyet idaresi ve Yemen birliğinin kaynağı olarak görmektedir (s. 179). Siyasî faaliyetlerinin gayesi ise anayasal ve kanunî düzenin İslamî hale getirilmesini, eğitim-öğretim faaliyetlerinin İslamî anlayışa uygun olarak tanzim edilmesidir. Yazar yukarıda da işaret ettiğimiz üzere, partinin yaklaşımını ayrıntılı olarak ortaya koymakla birlikte Şevkânî'den bu bölümde neredeyse hiç bahsetmemekte; sadece sonuç bölümünde tespit ettiği ortaklıklara/etkilere kısaca işaret etmektedir. Bu ortaklıklar; yönetimle ilişki içerisinde olma, kuvvet ve şiddet kullanarak mevcut idareye isyanı yanlış bulma ve itaatın gerekliliği, siyasî dönüşümü barışçıl yollardan gerçekleştirmektir (s. 262).

Şevkânî'nin siyasî düşüncesini ortaya koyması açısından önemli sayılabilecek bu çalışmanın birtakım eksiklikleri hemen göze çarpmaktadır. Mesela yazar, Şevkânî'nin bazı görüşlerini ikincil kaynaklardan aktarmakta, hakkındaki değerlendirmeleri onun kendi ifadeleri gibi yansıtmaktadır (örnek için bkz. s. 24, 3. ve 4. dipnot). Bu alanda daha önce yapılmış bir çalışmanın bulunmadığını ifade eden yazarın (bkz. s. 9), Ziyad Ali'nin 1999 yılında yayınlanan *el-Fikrî's-siyâsî ve'l-kânûnî inde's-Şevkânî* (Dârü'n-nesîm, Beyrut 608 s.) isimli eseri görmediği anlaşılmaktadır. Çalışmanın diğer bir eksikliği olarak, Sünnî siyaset düşüncesini genellikle Ziyaüddin Rayyis ve diğer muasır yazarların eserlerinden hareketle ortaya koyması, klasik kaynaklara müracaat etmemesi zikredilmelidir. Yine Şevkânî'nin siyasî-tarihî tecrübesi ile ilgili nakiller sadece kendi eserlerinden yapılmakta, dönemin tarihî vb. diğer kaynaklarına başvurulmamaktadır.

Sophia Vasalou

Moral Agents and Their Deserts: The Character of Mu'tazilite Ethics

Princeton University Press, Princeton, 2008, 252 s.

Muammer İSKENDEROĞLU

Yrd. Doç. Dr., Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi

177

Dîvân
2010/2

Mu'tezile ekolü Batılı akademik çevrelerde İslam düşünce ekolleri arasında en ilgi çeken ekollerden biri olagelmıştır. Onlara gösterilen bu ilginin en önemli nedeninin, düşünce sistemlerinde akla verdikleri yer ile ilgili Batılı araştırmacılar nazarında sahip oldukları

müspet imaj olduğu söylenebilir. Mu'tezile akılcılığını daha yakından tanıma arzusu birçok araştırmacıyı onlar hakkında çalışma yapmaya sevk etmiştir. Onların etik anlayışları da bu amaca hizmet edebilecek en elverişli alanlardan biridir. Daha önce Batı'da Mu'tezile etiği ile ilgili genel veya belli konuya hasredilmiş birçok çalışma yapılmıştı. Sophia Vasalou'nun bu çalışması da Mu'tezile'nin beş temel ilkesinden üçüncüsü olan *va'd ve va'id* ilkesi etrafında onların rasyonel etik anlayışlarını inceliyor. Savundukları ahlâkî nesnelliğin gereği olarak değerlerin ilahî emirlerden bağımsız olarak eylemlerin özünden kaynaklandığını düşünen Mu'tezile'nin mükâfat ve cezayı hak edişin de aynı ontolojik bağımsızlığa sahip olduğunu düşünmeleri kaçınılmazdır. İşte bu hak ediş (*istihkâk*) kavramı Vasalou'nun çalışmasının merkezi kavramını oluşturuyor. Çalışma altı bölüm ve sonrasında *Şerhu'l-usûli'l-hamse'*den "hak ediş" tartışmaları ile ilgili kısa bir bölümün çevirisinden oluşuyor.

Vasalou çalışmasına Mu'tezile'nin görüşlerine dair özet bir tasvir ve değerlendirme ile başlıyor. Bu bağlamda onların temel ilkelerini tasvir edip Eş'arîlerin görüşleriyle mukayeselerini yapıyor. Mu'tezile'nin akılcı olduğuna, bu nedenle vahye öncelik veren Eş'arîler tarafından sert eleştirilere muhatap olduğuna dair söylemin mitolojik bir söylem olmakla beraber, yine de bu çalışmaya temel oluşturacak bir işlev görebileceğini ifade eden Vasalou, Mu'tezile'nin temel ilkelerinden biri olan *tevhid* ilkesi ile Allah'ın insana benzemezliğine vurgu yaparken; mahiyetlerinin akılla bilinebileceğini iddia ettikleri iyi, kötü, adalet ve zulüm gibi kavramları eşanlımlı olarak insana ve Allah'a atfetmeleri nedeniyle, *adalet* ilkesi bağlamında bunun tam tersine, yani Allah'ın insana benzerliğine vurgu yaptığına dikkat çekiyor. Yazar, eserlerinin diyalektik yapısı nedeniyle Mu'tezile'nin herhangi bir konuda görüşünü tespit edebilmek için ayrıntıları çok iyi incelemek ve bu ayrıntılardaki ifadeleri de tartışmanın bütünlüğü içinde anlamlandırmak gerektiğini vurguluyor.

"Mu'tezile Etiğini Okumak" adlı ikinci bölümde yazar, önce Mu'tezile etiğine değişik yaklaşımlara işaret ediyor, kendi yaklaşımının bu etiğin çerçevesini belirleyen teolojik amaçlara ve bundan kaynaklanan problemlere odaklanmak olduğunun altını çiziyor. Ardından da daha önceki araştırmacıların Mu'tezile etiğine yönelik bu farklı yaklaşımlarını örnekler üzerinden değerlendiriyor. Vasalou, hermenötik amaçları istisna edilecek olursa, akli kullanma açısından Mu'tezile'nin diğer kelâm okullarıyla birçok ortak noktası bulunduğunu; Gimaret'in de işaret ettiği gibi, onların akılcılığının özgün yönünün etik problemlere yaklaşımlarında aranması gerektiğini ve bu nedenle de onların etiği-

nin felsefî incelemeye en uygun aday olduğunu ifade ediyor. Bununla birlikte yazara göre Mu'tezile'nin aklı kullanımının onun sınırlarını çizen belli teolojik amaçların emrinde olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda Mu'tezile'nin etik tartışmalarının ilahî adalet ilkesi ile ilgili teolojik amaca ulaştırın araç olarak görülebileceğine de yazar dikkat çekiyor.

Vasalou, Mu'tezile etiğini bu teolojik amaçlardan tamamen soyutlayarak kendi içinde amaçlar içeren bağımsız bir yapı gibi sunacak tarzda bir felsefî söylem olarak ele almanın araştırmacıyı bir yere götürmeyeceğini savunuyor. Bu çerçevede o, daha önce Mu'tezile etiği üzerine çalışmalar yapmış araştırmacıların yaklaşımlarının açmazlarına dikkat çekiyor. İlk olarak George F. Hourani'nin çalışmalarını değerlendiren yazar, onun Mu'tezile düşünürlerini geçmişteki Grek ve modern dönemdeki İngiliz ahlâk filozofları ile aynı felsefî sorunlarla ilgilenen düşünürler olarak gösterme ve onlara felsefe tarihinde bir yer açma amacı güttüğünü, bu nedenle de farkında olmasına rağmen onların teolojik amaçlarını görmezlikten geldiğini ifade ediyor. Yazar, Hourani'nin yaklaşımının daha sonra Oliver Leaman tarafından da devam ettirildiğine işaret ediyor. Bu araştırmacıların yaklaşımlarında dikkat çeken en önemli husus, metni yorumlamanın ötesine geçmelelidir. Bu ise metin yazarıyla yorumcu arasındaki sınırın bulanıklaşmasına neden olmaktadır. Diğer taraftan bunun tam tersi bir yaklaşım, bir örneğini Margaretha Heemskerck'in *Suffering in Mu'tezilete Theology* adlı eserinde görmek mümkün olan, "teologları bırakın kendilerini ifade etsinler" tarzındaki tasvirî yaklaşım da Vasalou'ya göre sorundur. Bu iki yaklaşım göz önüne alındığında, yazar, kendi yönteminin ilk yaklaşıma daha yakın olduğunu da özellikle belirtiyor.

Bu genel girişin ardından Vasalou, Basra ekolüne mensup düşünürleri merkeze alarak Mu'tezilî ahlâk düşüncesinin fikhî yapısını, ahlâkın fıkıhla ilişkisini ve bu bağlamda ahlâkın temel kavramlarını ele alıyor. Yazar, Mu'tezilî müelliflerin eserlerindeki yoğun fıkıh terminolojisi ve bunun onların kavramsal sistemine verdiği çeşninin, onların teolojisini anlamaya çalışan araştırmacıların çözmeye çalışmaları gereken bir diğer problem olduğunu ifade ediyor. Bunun ardından yazar, Mu'tezile'nin etik problemlere yaklaşımlarının değişik aşamalarında fikhî terminolojinin izini sürüyor. Ona göre en temelde kullanılan *hüküm* ve *illet* gibi kavramların ifade ettiği anlam, onların fıkıh veya fıkıh usulündeki kullanımlarını çağrıştırmaktadır.

Fikhî kavramların Mu'tezile kelâmında yoğun bir şekilde kullanılması, derinlemesine değerlendirilmesi gereken bir konudur. Bundan daha önemli bir diğer konu da yazarın çalışmasının temel kavramını

oluşturan hak ediş (*istihkâk*) kavramı gibi kavramların oluşumunda fıkıh kaynaklarının oynadığı roldür. Burada yazar İslam fıkının Mu'tezile kelâmındaki varlığını ve bundan kaynaklanan sorunları Kâdî Abdulcebbâr'ın *Muğnî*'sinde *tevbe* kavramını işleyişi örneğiyle göstermeye çalışıyor. *Muğnî*'nin on dördüncü cildinden itibaren Kâdî Abdulcebbâr önce *aslah* kavramını, sonra yergiyi *hak edişi*, bunun ardından da *tevbeyi* tartışmaktadır. Bu tartışmaların ayrıntılarını burada zikretme imkânı ve gereği bulunmasa da tartışmaların içeriğine bakıldığında üzerinde durulması gereken önemli husus, okuyucunun İslamî ilimler şeması içinde nerede bulunduğunu, acaba yanlış bir alana mı kaydığını sorma gereği hissetmesidir. Halbuki Kâdî Abdulcebbâr döneminde fıkıh, özellikle de fıkıh usulü ve kelâmın kesin çizgilerle birbirinden ayrıldığı söylenemez. Hatta Mu'tezile kelâmcıları bu iki alan arasındaki irtibatın daha da güçlenmesine katkı sağlamışlardır. Dolayısıyla onlar için bu iki alanın birbirinden ayrışması tamamen imkânsız hale gelmiştir. Zaten hem kelâmcı, hem de kadı olan Abdulcebbâr bu iki rolün birbirinden ayrılamaz olduğunun somut örneklerinden sadece birisidir.

Bununla birlikte bu iki alanın, birbirinden ayrı düşünülebileceğini, bunun yansımasının da iki tür bilgi, yani akılla elde edilen bilgi ve vahiyle elde edilen bilgi ayrımında görülebileceği söylenebilir. Yazara göre genel olarak bu ayrımın ahlâkî hakikatler akılla bilinen alana girerken, fikhî hakikatlerin vahiy alanına girdiği düşünülebilir. Bu ayrımın ayrıntıları ve doğurduğu önemli bir sorun olan peygamberliğin gerekliliği ve işlevi, Vasalou'nun bu bölümde ele alma gereği duyduğu diğer bir tartışmadır. Bu tartışmaya girmeden onun fıkıh-kelâm ilişkisi ile ilgili vardığı sonuç, fıkıh alanının kelâma etkisinden söz edildiği kadar kelâmın da fıkıh alanına etkisinden söz edilebileceği yönündedir.

Fıkıh-kelâm arasındaki bu karşılıklı etkiye dikkat çektikten sonra Vasalou, Basra Mu'tezile ekolünün sisteminin iki temel kavramı olan hak ediş (*istihkâk*) ve zulüm kavramlarını anlamada merkezî rol oynayan *hukûk* kavramının ayrıntılı analizini yapmaktadır. Hak nedir, bir şeyi hak etmek ne demektir, zarar ne demektir, zarara müstehak olmak ne demektir ve kişi ne zaman mükâfatı veya cezayı hak eder? Bu problemlere temel olan kavram *hukûk* kavramıdır. Yazar hem "orta yol" fakihlerin hem de Basra ekolünün bu kavramı fayda ve iyi temelinde analiz ettiklerini vurgulamaktadır.

Vasalou, Mu'tezile'nin ahlâk öğretisinin yapısını ve temel kavramlarını tartışmanın ardından, sonraki bölümlerinde eserinin de başlığını oluşturan *istihkâk* kavramının detaylı incelemesine geçiyor. Eserin dördüncü bölümünde yazar şu sorular bağlamında *istihkâk* kavramına açıklık getirmeye çalışıyor: Bir kişinin bir şeyi hak etmesi ne anla-

ma geliyor? Hak ediş ne tür bir meşruiyet gücü taşıyor? Bu kavramın eylemdeki işlevi, ahlâkî kavramların tanımlanmasındaki rolü nedir? Bu tartışmalardan yazarın çıkardığı sonuç, Basra ekolünün *istihkâk* kavramını tanımlamaya çalışmadığı, daha ziyade onu bütün ahlâkî kavramlara anlam veren nihaî dayanak gibi bir konumda gördükleridir. Bu tartışmaların ardından yazar, mükâfat ve cezanın *istihkâk* bağlamında meşruiyeti tartışmasına geçiyor. Yazarın bu bağlamda dikkat çektiği bir husus, Bağdat ekolü cezalandırma gücünü mükâfatlandırma gücünden daha baskın görürken, Basra ekolünün bunun tersini düşünmesidir. Buna göre Basra ekolü açısından Tanrı mükâfatlandırmak zorundadır ama cezalandırmak zorunda değildir, cezalandırması sadece iyidir.

Mükâfat ve cezanın sürekliliği Vasalou'nun bir sonraki bölümde ele aldığı konudur. Mu'tezile bilginleri mükâfat ve cezanın sadece gerekliliğini savunmuyorlar, aynı zamanda devamlılığını da savunuyorlar. Bu durum ise şu soruyu gündeme getiriyor: Hayatın belli bir anında işlenen ve ahlâkî sonuçları daha sonraki eylemlerle düzeltilmeyen bir eylem, nasıl sadece bu hayatta değil, ebedî devam edecek sonuçları hak etmeye temel oluşturabilir? Yazar, Basra ekolünün özellikle de cezanın ebediliğini haklı çıkarmaya yönelik delillerini ayrıntılı bir şekilde inceliyor. Basra ekolü cezanın ebediliğini hem vahiyden aldığı delillerle, hem de zorunlu ve apaçık bilgiye müracaatla temellendirmeye çalışmıştır. Yazar son tahlilde bu delillerin onların genel bakış açısıyla uyuşan deliller olmadığına, bu nedenle de Eş'ariler tarafından da onların aleyhine kullanıldıklarını vurguluyor.

Son bölümde Vasalou, eskatolojileri bağlamında Basra ekolünün kişilik anlayışlarını inceliyor. Bir önceki bölümde mükâfat ve cezanın ebediliği konusu işlenmişti. Vahyin detaylı bir şekilde tasvir ettiği öte dünyadaki beklenen mükâfat ve cezaya muhatap olacak olan kişi, bu dünyada belli eylemleri işleyen kişi olacaktır. Dolayısıyla bu dünyada belli eylemleri yaptığı için mükâfatı veya cezayı hak eden kişi ile öte dünyada mükâfat veya cezaya muhatap olan kişinin özdeşleştirilmesi önem arz etmektedir. Yazar, Mu'tezile açısından kişiliğin belirlenemesinin, bu dünyada iyi veya kötü fiiller işleyerek mükâfat veya ceza hak eden kişi yerine öte dünyada başka bir kişinin mükâfat veya cezalandırılması sonucunu doğuracağı, bunun da zulüm olması nedeniyle ayrı bir önem taşıdığını belirtiyor. Bu konuda Basra ekolünün düşüncesini şekillendiren ahlâkî ilke şudur: Kıyamet günü kişinin diriltilmesi eylemi, değerini, mükâfatlandırma ve cezalandırma eyleminin değerinden almaktadır. Dolayısıyla onlara göre mükâfat veya tazminat hak eden kişiyi diriltmek zorunlu, buna mukabil ceza hak eden kişiyi diriltmek de sadece iyidir. Burada diriltilecek olan insanın mahiyetinin

ne olduğu sadece İslam filozoflarıyla kelâmcıları arasında değil, aynı zamanda kelâmcılar, hatta Mu'tezile kelâmcıları arasında da derin tartışmalara neden olmuştur.

Atomcu anlayışlarının bir gereği olarak insanı da atomlardan oluşan fizikî bir varlık olarak düşünen Basra ekolü, bu anlayışlarının doğal sonucu olarak tamamen cismanî bir diriliş kabul etmişlerdir. Bu diriliş de daha önce kişiyi oluşturan atom parçalarının tekrar bir araya getirilmesinden ibarettir. Vasalou'ya göre, diriltilecek varlığın kişiliğinin belirlenmesi açısından ele alındığında, insanın mahiyetine dair böyle bir maddeci bakış açısının doğuracağı problemler görmezlikten gelinecek türden değildir. Yukarıda da ifade edildiği gibi, dirilişin nasıl gerçekleşeceğine dair İslam kelâmında farklı öğretiler ortaya çıkmıştır. Basra ekolü bu öğretilerden, vahyin de delalet ettiğini düşündükleri tamamen yok edilişten sonra yeni bir dirilişi tercih etmiştir. Yazar Basra ekolünün bu öğretinin doğurduğu problemleri nasıl hallettiklerini göstermek amacıyla metafiziklerinin onlara verdiği imkânları nasıl kullandıklarını detaylı bir şekilde ele almaktadır. Atom, araz, ma'dum vb. kavramlar etrafında gelişen bu tartışmaları bir tarafa bırakırsak, Vasalou'ya göre, onların teorilerinin en önemli açmazı, kişiliğin belirlenmesine dair bu dünyadaki kriterin öte dünyaya transfer edilmesidir. Benimsedikleri atomcu anlayışa göre, empirik realiteden dahi hareket edilecek olsa, kişinin atomik parçalarının bu dünyadaki sürekliliği onların görüşlerini desteklediği söylenebilir. Ancak diğer problemler bir tarafa, Basra ekolünün benimsediği, her şeyin tamamen yok edilmesi fikri, öte dünyada bu devamlılığı savunmayı imkânsız kılmaktadır. Diğer taraftan yeniden yaratılacaklar arasında sadece atomların zikredilip arazların zikredilmemesi de öte dünyada yaratılan kişiyi bu dünyadaki kişi ile özdeşleştirmeyi güçleştirmektedir. Dolayısıyla, yazara göre Basra ekolünün ortaya koyduğu yeniden diriliş teorisi, kişiliğin özdeşleştirilmesinde zorunlu olan psikolojik özellikler ve fiziksel görünüşün özelliklerinin dayanağı olan arazları ihmal etmekle, psikolojik özellikleri ayırt etmeye kapı aralamadığı gibi, fiziksel görünüş özelliklerini ayırt etmeye de imkân sağlamıyor gözükmektedir. Bu açmazlardan kurtulmak için de İslam kelâmı daha sonraki dönemlerde atomcu/fiziksel bakış açısına dayanan öte dünya öğretisinden İslam filozoflarının benimsediği fiziksel olmayan bir öte dünya anlayışına yönelmiştir.

Vasalou'nun her bir bölümde ele aldığı meseleler ayrı bir çalışma konusu olacak türdendir. Yazar Basra ekolünün ayrıntılı açıklama gerektiren bu meselelere çözüm arayışlarında sıkça kaçamak cevap verdikleri veya zayıf delillerle yetindikleri, hatta bu tür deliller bulunamadığı durumlarda Tanrı'nın rolünü devreye soktuklarına işaret ediyor.

Bu meselelerin müstakil olarak daha ayrıntılı bir şekilde yeni çalışmalarda ele alınması gerekiyor. Yapılacak bu çalışmaların Vasalou'nun çalışmasında dikkat çektiği disiplinlerarası ilişkiler bağlamını da göz önüne bulundurması hiç şüphesiz onların değerini artıracaktır.

Eşref Altaş

Fahreddin er-Râzî'nin

İbn Sînâ Yorumu ve Eleştirisi

İz Yayıncılık, İstanbul 2009, 527 s.

Mustakim ARICI

Doktora Öğrencisi, İstanbul Üniversitesi

İbn Sînâ (ö. 428/1037) mantık, doğa bilimleri ve metafizik alanlarında yazdığı eserlerinde ortaya koyduğu sistematik düşünceyle felsefe, kelâm ve hatta bir ölçüye kadar tasavvuf tarihinde büyük bir etkiye sahip olmuş, onun sistematik düşüncesi farklı ekollerle somutlaşarak yaşamaya devam etmiştir. İbn Sînâ'nın felsefî sistemine yönelik olarak daha ilk kuşak öğrencilerinden 19. yüzyıla kadar birbirinden çok farklı içerik, nitelik, yöntem ve hacimlerde eserler yazılmıştır. İbn Sînâ'nın muhtelif eserlerini yorumlayan, bunun ötesinde bu felsefî sistemi büyük ölçüde devam ettiren telif eserler kaleme alan Fahreddin er-Râzî (ö. 606/1210) de birçok açıdan İslam düşünce tarihinde bir dönüm noktasını teşkil etmektedir.

İslam felsefe geleneğinin Gazzâlî'nin (ö. 505/1111) eleştirileriyle belinin büküldüğü ve son temsilcisi olarak ilan edilen İbn Rüşd (ö. 595/1198) ile nihayete erdiği yakın zamanlara kadar büyük ölçüde kabul gören bir yaklaşımdı. Bu düşüncenin hâlâ taraftarları olmakla beraber eski etkinliğini yitirdiğini, dahası Gazzâlî ve İbn Rüşd sonrası çalışmaların nitelik ve nicelik olarak arttığını, bununla birlikte tamamen yok farz edilen Osmanlı dönemindeki felsefe ve bilim geleneğine yönelik teveccühün de yapılan çalışmalarla günden güne somutlaştığını ifade etmek mümkündür. Bu bağlamda Râzî'nin felsefî düşünceleri ve yaklaşımının çalışılması öncelikle, Gazzâlî sonrasında felsefî düşüncenin devam ettiği iddiasını savunmak anlamına gelmekte ve bahsedilen oryantalist tezin ve bunun sebep olduğu yanılısamanın mahkûm edilmesi ve hatta zamanla bertaraf edilmesi açısından önemli bir çabayı ifade etmektedir. İkincisi, Gazzâlî'den sonra onunla aynı çizgi